

Szarka László: Tisza István, a háborús miniszterelnök, In: ifj. Bertényi Iván (szerk.): Tisza István, két korszak határán, Országgyűlési Hivatal, Budapest 2016. 143-164. p.

Mint minden nagyformátumú politikus életének, gróf Tisza István életútjának is több olyan kiemelkedő csomópontja volt, amely köré utólag az életpálya története és a politikus emlékezete szerveződik. Ezek közül kétségkívül – az 1913. június 7-étől 1917. május 23-áig tartó – második miniszterelnökségének háborúval kapcsolatos döntései, a háborús győzelem érdekében tett erkölcsi, politikai erőfeszítései váltak politikai pályáját és életét meghatározó sorseseeményekké.¹ A Monarchia döntési mechanizmusában mérsékelt erő pozíciókkal rendelkező magyar kormányfőként a háborús években olyan presztízst tett szert, amelynek alapján véleményét az első két háborús év külpolitikai kérdéseiről Bécsben és Berlinben is illet meghallgatni és figyelembe venni. Magyarország emberi, gazdasági és erkölcsi erőforrásainak mozgósításával sikerült elkerülnie, hogy az orosz, szerb frontokon elszenvedett vereségek, illetve az olasz és román hadba lépés súlyos következményei nyomán Magyarország ne váljék tartósan közvetlen háborús területté. Erőfeszítéseit a központi hatalmak országaiban méltányolták, mert hozzájárult ahhoz, hogy a Monarchia túlélje a gyors összeroppanással fenyegető veszélyhelyzeteket, és berendezkedjék az elhúzódó többfrontos háború kihívásaira.

Háborús miniszterelnökségének, majd 1917 júniusától élete végéig tartó parlamenti, közéleti és politikai tevékenységének ezek a kulcsmozzanatai jelentették politikai pályafutásának csúcspontjait. Az 1914. július 23-i belgrádi jegyzék, majd öt nappal később a hadüzenet előmunkálataiból éppúgy kivette a részét, mint a mozgósítás magyarországi lebonyolításának előkészítésében. A háborús lelkesedés, az „augusztusi szellem” napjaiban, rövid ideig az ország és a Monarchia ünnepe volt, aki a háborús előkészületek biztosítása érdekében 1912–1913-ban vasszigorral erőltette át a képviselőházban a háborús törvényeket. A júliusi válság napjaiban pedig – az azonnali hadüzenetet ellenezve – több fontos alternatív

¹ Életének háborús periódusáról ld. a régebbi irodalomból ld. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története. II. kötet.* Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság, 282–388.; Hegedüs Lóránt: *Két Andrássy és két Tisza.* Budapest, [1941], Athenaeum, 276–366.; Diószegi István: Tisza István és a világháború, In: Uő.: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok.* Budapest, 1984, Gondolat, 278–287.; Horánszky Lajos: *Tisza István és kora I–II.* Budapest, 1994, Tellér Kiadó, 949–1045. és 1073–1233.; Vermes Gábor: *Tisza István.* Budapest, 1994, Századvég Kiadó, 234–486.; Tökéczki László: *Tisza István eszméi és politikai arca.* Budapest, 2000, Kairosz Kiadó, 214–228.; Galántai József: *Magyarország az első világháborúban.* Budapest, 2001, Korona; Ifj. Bertényi Iván: Tisza István és az első világháború. In: *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemben.* Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2002, Osiris, 28–86. Az újabb munkák közül ld. *Az első világháború.* Szerk.: Szabó Dániel. Budapest, 2009, Osiris, 40–95. és 758–786.; Pölöskei Ferenc: *Tisza István és kora.* Budapest 2014, Éghajlat Könyvkiadó, 191–243.; Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja.* Budapest, 2014, Osiris Kiadó, 50–69., 135–138. és 230–245.; Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek.* Pozsony, 2014, Kalligram, 129–132. és 249–263.

elképzelést terjesztett elő és fogadtatott el. Ezzel rövid időre az európai léptékű államférfiak sorába lépett, aminek a nemzetközi centenáriumi nemzetközi szakirodalomban is viszonylag hiteles és alapvetően pozitív lenyomatát találjuk.²

Ugyanakkor trónra lépése után IV. Károly felismerte, hogy a – kizárólag a háború megnyerésében gondolkodó és a győztes béke alternatívátlan opcióját képviselő – magyar politikus akadályává lett volna a Monarchia fennmaradását biztosítani hivatott különbékétárgyalásoknak, és a belső nemzetiségi feszültségek által legyöngült Monarchia államjogi megújítását célzó lépéseknek. Miniszterelnöki pozíciójáról való lemondása ellenére kitartott a végső győzelemmel számoló politika mellett. Ilyetén formán továbbra is kijelölte az őt követő Esterházy- és Wekerle-kormány mozgásterét. Utolsó kormányalakítási elképzelése, a parlamenti pártok nagykoalíciója, az országmentést szolgálni hivatott koncentrációs kabinet terve azonban kudarcba fulladt. A magyar kormány és Tisza sem a király terveiben nem kívánt részt venni, sem a nemzetiségi vezetőkkel nem tárgyalt. A dualizmus felbomlása, s vele a Magyarország nemzetiségeinek kiválása egyre inkább elkerülhetetlenné és kivédhetetlenné vált. 1918. szeptemberi délszláv útja, s annak részeként a látványos összeveszéssel zárult szarajevói délszláv konzultációja, előre jelezte a magyarországi nemzetiségi kérdés kezelhetetlenségét.³ Mint ahogy annak is súlyos következményei voltak, hogy a háború elvesztésének bejelentését nem egyeztette előzetesen a közös hadsereg főparancsnokságával, sem az olasz fronton harcoló osztrák-magyar hadtestek parancsnokaival. Mindezek a politikai tévedések, mulasztások hozzájárultak ahhoz, hogy a háborús magyar kormányok politikája egyre több tekintetben a katonai vereséghez és Monarchia felbomlásához vezető zsákutcának bizonyult.⁴

Az általános választójog IV. Károly által szorgalmazott bevezetését, a különbékével kapcsolatos próbálkozásokat, s az ország nemzetiségi szerkezetét tükröző államjogi átalakítást egyaránt következetesen és mindvégig egyformán mereven elutasította. Mindez óhatatlanul hozzájárult ahhoz, hogy az ország a világháborúban a vesztes oldalra került, élete pedig a

² Manfred RAUCHENSTEINER: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*. Wien–Köln–Weimar, 2013, Böhlau, 90–104.; Sean MCMEEKIN: *July 1914. Countdown to War*. London, 2014, Icon Books, 32–35. és 105–116; Oliver JANZ: *Der grosse Krieg*. Frankfurt – New York, 2013, Campus Verlag, 62.; Jörn LEONHARD: *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges*. München, 2014, Verlag C. H. Beck, 90–91.; *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan*. Hrsg. v. Jürgen ANGELOW. Berlin, 2011, Be-Bra Verlag, 49–54.; John KEEGAN: *Az első világháború*. Budapest, 2014, Akadémiai Kiadó, 81–87.; William MULLIGAN: *The Great war for Peace*. New Haven – London, 2014, Yale University Press, 52–55.; Christopher CLARK: *Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog*. München, 2013, DTV, 511–519.

³ Hajdu Tibor–Pollmann Ferenc: i. m., 364.; Horánszky Lajos: i. m., 1293–1295.; Manfred Rauchensteiner: i. m., 1028.

⁴ Ifj. Bertényi Iván: A gyűlölt Tisza István. In: *Kommentár*, 2011/5., 9–29.; Szász Zoltán: Tisza István, a háború jelképe. In: *História* 2008/9., 5–8.; Csernus Szilveszter: Tisza: „Ezt a háborút elvesztettük”. In *Múlt-Kor*, 2013. <http://mult-kor.hu/20131017>

görög sorstragédiákat idéző véget ért, amikor 1918. október 31-én – az ellene korábban elkövetett három merényletet után negyedszer is életére törtek, s – Hermina úti villájában ismeretlen katonák meggyilkolták őt.⁵

* * *

A szarajevói merényletet követő hónapban, a júliusi válság napjaiban Tisza rövid ideig kimagaslott a Monarchiának az osztrák–magyar közös minisztertanácsot alkotó vezető politikusai közül. Leopold Berchtold külügyminiszter, Alexander von Krobatin közös hadügyminiszter, Leon Biliński közös pénzügyminiszter, Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök, Karl von Stürgkh osztrák miniszterelnök az egyoldalú és azonnali háborús megoldást sürgették. Bár látták, de kezelhetőnek tartották az aktuális külpolitikai és katonai helyzet veszélyeit, a szerb- és orosz kétfrontos háború kockázatait. Tisza azonban kezdettől fogva valószínűsítette a később bekövetkezett háromfrontos háború lehetőségét, amelyet a július 7-i közös minisztertanácsi ülés tagjainak is szembesülnie kellett.⁶ 1914 júliusában az uralkodót három feljegyzésben figyelmeztette az azonnali szerb hadüzenetnek a világméretű háború kirobbanását kockáztató veszélyeire.

Mindazonáltal elhibázott dolog lenne, leegyszerűsítő és hamis dichotómiákban elemezni az első világháború legnagyobb magyar politikusának életét. Többdimenziós eseménysorok, a külső tényezők túlsúlya által meghatározott, de az ország belpolitikájában is összetett történeti folyamatok kölcsönhatásait, erőtereit kell racionálisan mérlegelni ahhoz, hogy Tisza döntéseinek hátterét és következményeit egyre pontosabban lássuk. Kora legbefolyásosabb magyar politikusaként a Monarchia meghatározó tényezőinek egyike volt. Berchtold külügyminiszter lemondása után az uralkodó neki ajánlotta fel a külügyminiszteri posztot, amelyre végül személyes barátja és politikai társa, Burián István került. Hatalma és szerepe az 1916. augusztusi erdélyi román betörést, illetve I. Ferenc József 1916. novemberi halálát követően folyamatosan csökkent. Hatása és befolyása, erkölcsi súlya azonban megmaradt egészen haláláig.

Az alábbiakban három alapkérdésből kiindulva vizsgáljuk háború alatti működését, amelyek közelebb vihetnek a háborús Magyarország reális mozgásterének, elmulasztott vagy torzóban maradt alternatíváinak jobb megértéséhez. Az első alapkérdés Magyarország háborús érdekeinek megjelenítéséhez, érvényesítéséhez kötődik. S bár mindig is Tisza 1914. júliusi válságban játszott szerepére irányult a legnagyobb hazai és nemzetközi figyelem, itt sem lehet

⁵ Pölöskei Ferenc: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, Budapest, 1988, Helikon Kiadó, 86–95.

⁶ Az 1914. júliusi 7-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. In: Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború ... i. m. 47–49.*

megkerülni a háborús hadüzenettel kapcsolatos álláspontjának rövid elemzését. Az ország háború alatti és háború utáni integrálásának, a dualista rendszeren belüli helyének stabilizálásával függ össze a magyar miniszterelnök szerbiai, s általában délszláv ügyekben, illetve a román betörés idején képviselt politikája. A harmadik elvi jelentőségű kérdéskör pedig a magyarországi társadalom belső állapotait, a háború utáni helyzetre való felkészültségét érinti.

Tisza szerepe a júliusi válságban

A szarajevói merénylet híre geszti birtokán érte a magyar miniszterelnököt, ahonnan a Nemzeti Munkapárt június 29-i rövid budapesti tanácskozását követően, június 30-án már Bécsben kereste fel a királyt, valamint Berchtold külügyminisztert. Álláspontját átfogóan két nappal később, július 1-jén Ferenc Józsefnek címzett memorandumában fejtette ki először. A bécsi és budapesti politikai elitet, illetve a közvéleményt, sajtót és az utcát egyformán a lehetőleg minél keményebb, katonai fellépés előkészítése, illetve sürgetése hatotta át. Ebben a helyzetben mindenkit meglepett Tisza határozott álláspontja, amely a merényletet és az időpontot nem tartotta alkalmasnak az azonnali hadüzenetre. A trónörökös meggyilkolása körülményeinek, Szerbia felelősségének teljes tisztázása nélkül szerinte a Monarchia könnyen minősülhetett volna béke-zavaró és a háború kezdeményezőjének.

Ennél is súlyosabb szempontként vetette fel Románia biztosra vehető és valóban bekövetkezett kimaradását a központi hatalmak szövetségi rendszeréből. Feljegyzésének súlyponti részét az a javaslat jelentette, amellyel a magyar miniszterelnök a háború indítását megelőzően Románia nyílt színvallását és Bulgáriának a központi hatalmak számára való megnyerését szorgalmazta. A Szerbia ellen megfelelő időpontban indítandó háborút Tisza már ekkor sem zárta ki, de ennek alapvető feltételeként a megfelelő balkáni „diplomáciai konstelláció” megteremtését szorgalmazta.⁷ Kezdetől fogva mindenben a Berlinnel egyeztetett eljárás híveként lépett fel. Tisztán látta, hogy a háború kitörését követően a balkáni államok szövetségének megnyerését csak Németország tudja garantálni. Ezért próbálta kezdetől fogva befolyásolni és sürgetni a német diplomáciát Románia, Bulgária és Törökország szövetségi politikájának kikényszerítésében.

A Berchtold elnöklete alatt lefolyt július 7-i közös minisztertanácsi ülés résztvevői a magyar miniszterelnök kivételével a gyors háborús döntés hívei voltak. Ők ugyanis abból a külügyminiszter által rögzített katonai álláspontból indultak ki, hogy a Szerbiával szembeni

⁷ Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború ...* i. m., 41–42.

háború „*orosz háborút vonhat maga után*”, s ennek megfelelően a Monarchia számára az lett volna a legkedvezőbb megoldás, ha az ellenfeleket megelőzve, „*a Szerbiával való idejében bekövetkező leszámolással*” elejét tudták volna venni „*a teljes mozgásban lévő folyamatot*”, azaz az európai nagyhatalmi szövetségi rendszerek egymással szembeni háborús felsorakozását.⁸ A tanácskozás délelőtti részének főszereplőjeként Tisza továbbra is elutasította a diplomáciailag előkészítetlen háborút. A jegyzőkönyv szerint a magyar miniszterelnök „*sohasem járulna hozzá egy Szerbia ellen előzetes diplomáciai akció nélkül vezetendő meglepetésszerű támadáshoz [...] mert nekünk ebben az esetben, az ő nézete szerint, Európa szemeiben nagyon rossz helyzetünk lenne, és nagyon valószínűen – Bulgárián kívül – az egész Balkán ellenségeskedésével is számolnunk kellene, anélkül, hogy Bulgária, amely e pillanatban nagyon kimerült, bennünket. megfelelően támogathatna.*”⁹

Álláspontjának másik fontos szempontja az előzetes jegyzék és a belgrádi hadüzenet különválasztása volt. Szerinte az ultimátum előtt olyan figyelmeztető jegyzék összeállítására volt szükség, amely kemény, de „*nem teljesíthetetlen követelésekkel*” szembesítette volna a szerb kormányt. A háborús megoldás magyar támogatásáért feltételeket szabott. Főleg, mert azt remélte, hogy van még esély Oroszországnak a háborúba lépéstől való visszatartására. Ennek az elképzelésnek a központi mozzanata az volt, hogy a Monarchia a Szerbiával szembeni annexió lehetőségének kizárásával jelezze az orosz kormánynak, hogy legfeljebb Szerbia kibővítése, nem pedig anektálása a háború célja. Ez utóbbit Tisza szerint „*Oroszország élethalálharc nélkül sohasem tűrhetné el*”.¹⁰

A közös minisztertanács ezt követően látszólag több mindenben engedett a magyar kormányfőnek, de valójában a fő célt, a háborús előkészületek felgyorsítását sikerült elérnie. Tisza elfogadta az általa szorgalmazott jegyzék ultimatív megfogalmazását. Ezzel elhárult a háborús megoldás legnagyobb technikai akadály. Álláspontjának módosulását az uralkodóhoz intézett július 8-i feljegyzésében is kifejtette, amennyiben a belgrádi jegyzék szerb elutasítása a Monarchia számára a háború kezdeményezése helyett a „*kikényszerített háború*” lehetőségét kínálja fel. A minisztertanács viszont kizárta a Balkán-államokkal való diplomáciai egyeztetések sikerének bevárását. A szerb területek esetleges anektálásának kérdésében pedig a július 19-i ülésen született megállapodás. A háborús megoldást időközben a maga részéről már elfogadó Tisza kiélezett formában, a minisztertanács egyhangú határozatát kérte a magyar kormány hozzájárulásának ahhoz a feltételéhez, amely szerint „*a*

⁸ Uo., 42–43.

⁹ Uo., 43.

¹⁰ Uo.

Monarchia, a katonai okokból szükséges határkiigazításoktól eltekintve Szerbiából egy darabot sem akar annektálni”. Ezen kívül garanciákat kapott Conradtól arra, hogy a mozgósítás során Erdélyben akkora haderő maradjon, amely román betörés esetén esélyt jelentett volna az ellenállásra.

A háborús megoldás magyar feltételeinek teljesülése és Tisza véleményének módosulása négy fontos tényezővel függött össze. Az annexiós válságtól eltérően az 1914. júliusi helyzetben minimális esélye volt annak, hogy a Monarchia egyedül, Németország tevékeny, katonai együttműködése nélkül is képes lesz a háborút sikerre vinni. Berlin egyetértése, támogatása viszont feltételezte azt, hogy Bécs és Budapest azonosan ítéli meg a helyzetet, s a háború halaszhatatlanságára vonatkozó német tanácsokat a Monarchia mindkét államában meghallgatják. Tiszának ebben a kérdésben engednie kellett, hiszen a dualizmus fenntartásában elementárisan érdekelt politikusként tudatában volt annak, hogy az osztrák–magyar–német szövetség nélkül az 1867-es államjogi helyzet könnyen ingataggyá válhat.

A szerbiai területek annexiójától való elhatárolódásnak elvben komoly gesztusértéke lehetett volna, amennyiben Bécs és Pétervár közt a Tisza által szorgalmazott közvetlen tárgyalások elkezdődtek volna. A Belgráddal szembeni háborút azonban az orosz diplomácia a kialakult helyzetben nem tekinthette válasz nélkül hagyható lépésnek, s emiatt a szerb területek annexiójának kizárásának, s így az Oroszországgal kapcsolatos magyar álláspontnak inkább csak elméleti jelentősége volt. Azt pedig Tisza egy percig sem gondolta, hogy Pétervár magatartását a magyar kormány vagy akár az osztrák-magyar diplomácia a válság napjaiban még befolyásolni tudja. Az 1908. évi annexiós válság után amúgy is kemény ellenlépésekben gondolkodó orosz diplomáciát a balkáni érdekérvényesítés szempontjai vezérelték. Mindenesetre Tiszának annyit sikerült elérnie, hogy Berchtold és Ferenc József is szembesült az Oroszország semlegesítésében elkövetett mulasztásokkal és hibákkal, és az orosz háború előre nehezen felmérhető kockázataival.¹¹

Talán a leghatékonyabb – Bécsben és Berlinben egyaránt komolyan vett – felvetések a balkáni diplomáciai felkészületlenségre és a Románia magatartása miatti sebezhetőségre felépített argumentációban szerepeltek. A keleti és nyugati frontok előre persze senki által nem látott, de európai nyilvánosság előtt, átlátható módon lezajlott eseményei mellett az első világháború balkáni eseménysora kezdettől fogva magában hordozta a legváratlanabb fordulatok eshetőségét. Tisza István az erdélyi magyar és román politikai elittel, illetve gróf Ottokar Czernin bukaresti osztrák-magyar követtel fenntartott igen intenzív kapcsolatain

¹¹ Diószegi István: i. m., 284–285.

keresztül a maga módján mindig is román szakértőnek számított. Erdély jövőjének magyar szempontból veszélyes kockázatait – akárcsak az általa semmibe vett Ady Endre – ő is jól látta. Paradox módon az erdélyi kérdésben is – igaz nem csekély viták és feszültségek mellett – a legfontosabb biztosítékokat Berlinből kapta, amikor ígéretet, s 1916 őszén hathatós segítséget kapott a román betörés német katonai felszámolására.¹²

S végül a miniszterelnöki álláspont módosulásának okait elemző magyar szakirodalom már többször felvetette az ellenkezés lemondásig vezető végső konzekvenciájának a lehetőségét is. Az uralkodóhoz intézett július 1-jei feljegyzésében, illetve a júliusi minisztertanácsi jegyzőkönyvben is szereplő lemondási formulák jelezték, Tisza a távozás lehetőségét érveként és egyfajta politikai zsarolási technikaként is használni próbálta. Ezt azonban az adott kontextusban valószínűleg mindenki a maga értéken kezelte. A magyar érdekek eredményes érvényesítése szempontjából –amint azt kérdést részletesen és okszerűen vizsgáló ifj. Bertényi Iván meggyőzően bizonyította – Tiszának ifj. Andrassy Gyula kivételével 1914–1916 között nem volt politikailag megfelelő, Bécs és Berlin számára elfogadható, a magyar érdekek megjelenítésében komoly súllyal megszólalni képes alternatívája. A köztük lévő politikai véleménykülönbségek, a munkapárti többség biztos parlamenti hátországa, az ország jövőjét a magyar nemzetállam fejlődéséhez és a nemzetiségekkel való fokozatos kiegyezéshez kötő elképzeléseknek a birtokában Tisza – a maga meghazudtolása nélkül – nem léphetett vissza.¹³

Ennek az állításnak egyfajta utólagos megerősítését is láthatjuk abban, hogy a mostani centenárium hatalmas nemzetközi történeti irodalmában szinte kizárólag Tisza személyén és pozícióján keresztül jelenik meg, vagy inkább csak sejlik fel Transzlajtánia, azaz a Bécsből nézve Lajtán túli Magyar Királyság létezése, érdeke és hangja. Túlzás nélkül mondhatjuk: Magyarország a világháború négy éve alatt jószerivel csak Tisza júliusi különvéleményének, majd a szerbiai és romániai háborúval kapcsolatos intézkedéseinek a vázlatos bemutatásával szerepel önálló tényezőként a centenáriumi nemzetközi historiográfiában.¹⁴ Például Christopher Clarknak a magyarul *Alvajárók* címen megjelent munkája, vagy legrészletesebben Sean McMeekin *1914 júliusa* c. monográfiája Tiszának az azonnali háborús megoldást elutasító érvei mögött egyaránt a dualizmuskori magyar nemzetállami nemzetiségi

¹² Lucian BOIA: *Vesztések és győztesek. Az első világháború újraértelmezése*. Budapest, 2014, CSER Kiadó, 64–81.; Szász Zoltán: *Az első világháborúban*. In: *Erdély története. Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig*. Szerk.: Köpeczi Béla. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó, 1690–1700.

¹³ ifj. Bertényi Iván: *Tisza István és...* i. m. 71–79.; Szalai Miklós: *Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája*. Budapest, 2003, MTA Történettudományi Intézet, 114–132.

¹⁴ Az általában a magyar érdekeket a magyarországi nemzetiségi kérdés asszimilációs kezelésére, illetve a dualizmus változatlan fenntartására leegyszerűsítő megközelítések olvashatók Sean McMeekin: i. m. 45–46. és 115–117.; Jörg Leonhard: i. m. 534–535. A legrealisztikusabb, helyenként azonban az osztrák szempontot túlzottan előtérbe helyező elemzés Manfred Rauchensteiner: i. m. 503–506. és 690–692.

politika következményeivel összefüggő félelmeket látják.¹⁵ Ezek a monográfiák alapvetően feltételes, ideiglenes és korlátozott szembenállásként értelmezik a júliusi válság idején tanúsított magatartását.

A legnagyobb apparátussal Manfred Rauchensteinernek a 2013-ban megjelent nagymonográfiája elemezte a magyar miniszterelnök gyorsan változó érvelését. A magyar nemzeti érdekek érvényesítését szerinte Tisza olyan irreális feltételek megvalósulásához kötötte, amelyekkel egyedül azt tudta megakadályozni, hogy a Belgrád elleni háborút azt megelőzően indítsák be, még mielőtt az antant, s kivált Oroszország érdemleges és közvetlen katonai választ tudott volna adni.¹⁶ A magyar miniszterelnök fontosnak tartotta volna a háborús konfliktusok későbbre halasztását. A háborús megoldással szemben sokszor és szívesen beszélt a *status quo* fenntartásához szükséges béke megőrzésének, majd már 1914 őszen helyreállításának fontosságáról. Minden bizonnyal még sokszor fogunk vitatkozni Tisza legfeljebb tíz-tizenkét napig tartó elvszerű háborúellenes álláspontjának és az 1914. július 8. és 14. közötti gyors pálfordulásának összefüggéseiről, okairól. Váratlanul gyors megtörténtét azonban nem érdemes vitatni, ellenállását, annak lehetséges és valóságos következményeit pedig hiábavaló túldimenzionálni.

Azokkal szemben viszont, akik a Tisza-féle háborús feltételek jelentőségét teljes egészében megkérdőjelezik, három dolgot érdemes kiemelnünk. A magyar miniszterelnöknek – legalábbis elvben – sikerült felgyorsítania a Románia sakkban tartására általa alkalmasnak tartott bolgár szövetség előkészítését. Ehhez kapcsolódva kapott ígéreteket az erdélyi határvonal katonai megerősítésére. Fellépésének – Szerbia azonnali lerohanásának megakadályozása mellett – megvolt az az értelme is, hogy Monarchia háborús forgatókönyveiben szereplő B(alkán), illetve R(ussland) változat összehangolását Conrad kénytelen volt újragondolni. S végül Tisza beleegyezésének legeredetibb feltételét elfogadva, a közös minisztertanács külön rögzítette a szerbiai terület osztrák-magyar anektálásának elvi tilalmát. Igaz, annak remélt haszna, Oroszország háborútól való távolmaradása szintén elmaradt. Tény azonban, hogy ez volt a maximum, amit az osztrák és német kormánykörök sürgető háborús szándékával, Berlin és Bécs katonai kalkulusaival szemben el lehetett érni. S minthogy ezek is jórészt csupán ígérek voltak, reális értékük még ennél is kisebb volt. Hiszen pl. Szerbiát csak 1915 novemberében sikerül a bolgárok segítségével elfoglalni, igaz, a szerb kapituláció akkor is elmaradt. Tisza örök pacifizmusának hívei éppúgy álmvilágban éltek, mint azok, akik 1914. júliusi lemondásától és ellenzékbe vonulásától remélték volna az

¹⁵ Sean McMeekin: i. m., 32–35., Christopher Clark: i. m., 511–519.

¹⁶ Manfred Rauchensteiner: i. m., 102–103.

általa ellenzékből vagy éppen emigrációból folytatandó igazi magyar érdekérvényesítés lehetőségét.

A délszláv kérdés és a dualizmus fenntarthatósága

Nem véletlen, hogy az 1914 augusztusában Európa-szerte, így Magyarországon is kialakult háborús hisztéria, a hadüzenet kapcsán megfogalmazódott háborús célok kapcsán a magyar kormány arra helyezte a hangsúlyt, hogy megpróbálja stabilizálni a dualizmus rendszerét, és megakadályozni a trialista, föderalista elképzelések felerősödését, az újonnan megszállt területek Monarchiához történő csatolását.¹⁷ Ez ugyanis sem a Magyar Királyság egységes, centralizált közigazgatási rendszerével nem lett volna összeegyeztethető, sem pedig a magyar államdoktrínával.¹⁸ Az 1914 előtti magyar kormányzati nemzetiségi politika az autonóm Horvátország autonóm jogköreinek elismerése mellett a többi nem magyar nemzeti társadalom esetében az 1868. évi nemzetiségi törvényben biztosított nyelvi, oktatási, egyházi jogokra – így a szerb és román görögkeleti egyház esetében az egyházi autonómia elismerésére, támogatására – szűkítette a nemzetiségi jogegyenlőséget.

Tisza 1913–1914 telén megpróbálta egyfajta paktumpolitikával átalakítani a nemzetiségi politika eszközrendszerét, de sem a magyar, sem a nemzetiségi pártok részéről nem kapta meg a szükséges támogatást.¹⁹ Számára Magyarország integritásának biztosítása 1916-tól kezdődően tisztán katonai kérdéssé vált. Ennek kulcsát pedig a német–magyar katonai együttműködésben látta. Jellemző, hogy 1918 októberében azért szorgalmazta személyes jó barátja, Burián István külügyminiszter lemondását, mert a *Ballhausplatz* béke-előkészítő kezdeményezéseiben figyelmen kívül hagyta a németekkel közös katonai érdekeket.²⁰

A háborús Tisza-kormány és a Skerlecz Iván horvát bán vezette horvát kormányzat is arra törekedett, hogy biztosítsa Magyarország és Horvátország belső békéjét és biztonságát, és

¹⁷ Mark CORNWALL: *The Last Years of Austria-Hungary: a Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe*. Exeter, 2002, University of Exeter Press, 128–131. – A Ferenc Ferdinánd körül kialakult csoport trialista elképzeléseiről ld. *The Nationality Problem in Austria-Hungary, The Reports of Alexander Vaida Voievod to Archduke Franz Ferdinands*. Ed. by Keith HITCHINS. Leiden, 1974, Chencellery, Brill, 11–17.; Diószegi István: Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák- Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában. In: *Aetas*, 1994/2., 31–41.

¹⁸ Diószegi István: A délszláv kérdés és a Monarchia reformjának lehetőségei. In: Uő.: *A magyar külpolitika...* i. m., 288–310.

¹⁹ Vermes Gábor: i. m., 325-332.; Szarka László: Végzet és Gondviselés. Adalékok Tisza István első világháború alatti nemzetiségi politikájának történetéhez. In Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború...* i. m., 773–787.; Ifj. Bertényi Iván: *A gyűlölt Tisza István ...* i. m.

²⁰ „Nekünk nem szabad chimerák után nyargalnunk [...] bizalmas, állandó érintkezést kell a németekkel biztosítanunk s minden erővel azon lennünk, hogy a béketárgyalásoknál és az ezeket megelőző állásfoglalásoknál a magyar nemzet létérdekei német részről is teljes megértésre és támogatásra találjanak.” Tisza István levele Burián István külügyminiszternek, 1918. október 10. In: *Tisza István Összes Munkái. 1916. június – 1918. október között írt levelei, küldött táviratai*. VI. kötet. Budapest, 1937, Franklin-Társulat, 363.

gátat szabjon a nemzetiségek elleni uszításnak, alaptalan hangulatkeltésnek. Az osztrák-magyar katonai hatóságok önkényes politikai akcióit a nemzetiségi politikában kezdettől fogva megakadályozta, s ezzel nagyobb részt elejét tudták venni annak, hogy a katonai hatóságok úgy tekintsenek az ország nemzetiségi régióira, mint a hadszínterek egyfajta pacifikálandó hátszágára.²¹ Ami a szerb háborús nacionalizmust, s annak magyarországi vonatkozásait illeti, az Osztrák-Magyar Monarchia Szerbia ellen vezetett sikertelen 1914. évi hadjáratai, majd az 1915. októberi hadjárat nyomán az osztrák-magyar hadsereg és civil hatóságok által létrehozott Szerbiai Kormányzóságban több fontos változást rögzíthetünk. A dél-magyarországi szerb kisebbségi kérdés kezelésében a budapesti kormány mindvégig igyekezett mértéktartó maradni. A magyarországi szerb pártok, egyházi intézmények vezetői közül csak a nyíltan Szerbia-párti vezetőket vagy a háború ellen fellépő értelmiségieket internálták.²²

Maga Tisza nagy súly helyezett például arra, hogy a szarajevói merénylet ne adjon okot a helyi hatóságoknak arra, hogy a bosznia-hercegovinai, horvátországi és a délvidéki szerbek ellen általános gyűlölethullám vagy tömeghisztéria alakuljon ki. Hasonlóképpen a délvidéki szerb egyház részéről is megpróbálták – a rendkívül nehéz helyzetben – megőrizni a folyamatos kommunikációs csatornákat és lehetőségeik szerint tompítani a helyi konfliktusokat. A háborús nacionalizmus logikája azonban ezeket a dualizmuskori rutin-eljárásokat már szinte teljes egészében hatástalanná tette. Az 1914. őszi szerbiai hadjárat nyomán kölcsönösen elkövetett és a támadó hadsereg részéről gyakran a civileket sem kímélő kegyetlenkedések, törvénytelen ségek rövid pár hét alatt ellenállást és gyűlölethullámot váltottak ki. Különösen a Šabacnál, Valjevónál, Kolubaranál az osztrák-magyar hadsereg és a szerb oldalon harcoló, gyakran egyenruha nélkül harcoló komitácik által elkövetett tömeges megtorlások militarizálták a katonák és a hátszág népességének nemzeti identitását.²³

²¹ Christian M. ORTNER: Die Feldzüge gegen Serbien in den Jahren 1914 und 1915. In: Jürgen ANGELOW (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg* i. m., 124–127.

²² Tisza több alkalommal is tiltakozott az ellen, hogy az osztrák-magyar hadsereg tisztjei a háború kirobbanásakor a boszniai, dél-magyarországi és horvátországi szerbekkel szemben is úgy lépett fel, mint az ellenséges Szerbia állampolgáraival. „Legyen meggyőződve róla Méltóságod – írta 1914. augusztus 23-án Zmejanović verseci szerb görögkeleti püspöknek –, hogy a magam részéről mindent elkövetek, hogy a hazai szerbség zöme ilyen hazaáruló irányzatok vádjával alaptalanul ne terheltesék, de a mai viszonyok között s tekintettel a katonáink ellen elkövetett számtalan merényletre nem zárkozhatom el nagymérvű övrendszabályok szükségességének elismerése elől.” Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat. Második kötet. Budapest, 1924, Franklin-Társulat, 78–79.

²³ Heiko BRENDEL – Emmanuel DEBRUYNE: Resistance and Repression in Occupied Territories behind the Western and Balkan Fronts 1914-1918. In: *Frontwechsel Österreich-Ungarn. Grosser Krieg im Vergleich*. Hg. v. Wolfram DORNIK – Julia WALLETZIK – Stephan FRITZ-WDRAC. Wien–Köln–Weimar, 2014, Böhlau Verlag, 235–238.

A Monarchia „kifelé gravitáló” nemzetiségei, nemzetei számára az 1914–1915. évi orosz betörések után az olaszok háborúba lépése jelentett erős jelzést. Az 1915. április 26-án az antanttal megkötött londoni titkos egyezményben Róma vállalta, hogy Dél-Tirol, Trieszt, Valona és Dalmácia jelentős részének odaígérése fejében egy hónapon belül hadat üzennek a Monarchiának. A bécsi külügyminisztériumból a külföldi délszláv és csehszlovák emigrációs mozgalmakról rendszeresen érkező jelentések alapján, 1915–1916 fordulóján a magyar miniszterelnökség kezdte világosan felismerni a magyarországi nemzetiségek és nemzetiségi régiók elszakadásának veszélyét a világháború után. A nagyhatalmi diplomácia fokozatosan növekvő érdeklődése a Monarchia belső viszonyai iránt, nagyon rövid időn belül megváltoztatta a magyarországi nemzetiségi kérdés eredeti bel- és külpolitikai kontextusát. Ezt az ellenzéki román, szlovák és szerb politikusok kezdetben inkább ösztönösen, mint tudatosan, később egyre célratörőbben felismerték, és politikájuk alapjává tették.²⁴

A Szerb Királyság és Montenegró 1915–1918 közötti osztrák-magyar, német és bolgár megszállásának történetét az elmúlt években több munka is feldolgozta.²⁵ A magyar álláspont Szerbia jövőjével kapcsolatban alapvetően nem változott meg azt követően sem, hogy 1915-ben Bulgária csatlakozásával sikerült a központi hatalmaknak katonailag legyőzni és elfoglalni az országot. Berchtold közös külügyminiszter 1915. januári kényszerű lemondása után – Tisza támogatásával – a magyar miniszterelnök bizalmasának számító Burián István vette át a közös tárca irányítását. Tisza neki írott 1915. november 7-i levelében a következőképpen vázolta a magyar érdekek felől megfogalmazott szerb dilemmát: „*1. nem hiszek az azonnali szerb béke lehetőségében, 2. ha lehetőknek bizonyulna is, annak értékében nem hiszek, 3. a szerb hadsereg tönkrevetésével eldöntöttnek látom a katonai szituációt a Balkánon, akár kötünk békét Szerbiával, akár nem.*”²⁶

A Monarchia által megszállt szerbiai, crnogorai és albániai területeken az osztrák irányítás alatt álló katonai közigazgatással szemben Tisza mindvégig arra törekedett, hogy lehetőleg minél több szerbül, horvátul, albánul beszélő magyar hivatalnok kapcsolódjon be a civil

²⁴ Dan DUNCACIU: *Modernity, Politics and Nationalism in South Eastern Europe. The National Doctrine in Romania Prior to the World War I.* In: *Re-searching the Nation: The Romanian File. Studies and Selected bibliography on Romanian Nationalism.* Ed. by Sorin MITU. Cluj-Napoca, 2008, International Book Accescluj, 78–131.; Frank HADLER: *Utváření česko-slovenské spolupráce v exilu během první světové války.* In: *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci.* Szerk.: Hans MOMMSEN – Dušan KOVÁČ – Jiří MALÍŘ – Michela MARKOVÁ. Brno, 2000, Matice moravská, 63–72.; Robert KVAČEK: *První světová válka a česká otázka.* Praha, 2013, Triton, 65–82.

²⁵ Szabó Dániel: *Magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918).* Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 73–89.; Jonathan E. GUMZ: *The Resurrection and Collapse of Empire in Serbia, 1914–1918.* Cambridge, 2009, Cambridge University Press; Tamara SCHEER: *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg.* Frankfurt am Main, 2009, Peter Lang, 27–35.

²⁶ Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat Negyedik kötet. Budapest, 1927, Franklin-Társulat, 247.

közigazgatás kiépítésének folyamatába. A helyi lakosság ellenérzései, ellenállása mellett meg kellett próbálkozni a hétköznapi élet – az élelmezés, orvosi ellátás, rendvédelem stb. – alapvető funkcióinak helyreállításával. A magyar miniszterelnök kezdettől fogva élesen ellenezte azokat az osztrák katonai körök által felvetett megoldási javaslatokat, amelyek a szerb állam annexióját tekintették volna a legjobb megoldásnak. Tény, hogy abban ő is egyetértett a bécsi katonai körökkel, hogy a Monarchiával szemben fenyegetést jelentő délszláv egységtörekvéseket meg kell gyengíteni.²⁷

Az 1914. augusztus–decemberi első, majd az 1915. őszi második szerbiai hadjárat során elkövetett tervezési, hadvezetési hibák sok gondot és aggodalmat okoztak a magyar kormányfőnek. Az első hadjárat rossz előkészítése, Conrad vezérkari főnöknek és Potiorek tábornoknak, a szerbiai hadművelet vezetőjének rossz döntései, valamint a szerb civil lakosság elleni kegyetlenkedések majdnem reménytelenné tették a Tisza által a dél-magyarországi szerbekkel, illetve Horvátországgal kapcsolatos bizalomépítő törekvések folytatását.²⁸ Az Osztrák-Magyar Monarchia szerbiai 1914–1915. évi hadjáratai, majd Szerbia megszállása kapcsán a budapesti kormány igyekezett egyre határozottabban érvényesíteni a magyar nemzeti, állami érdekeket. Amint láttuk, mindvégig domináns tényező maradt Budapest háború alatti és Szerbiával szembeni magatartásában is az a speciális magyar nemzeti és államérdek, amely a dualizmus rendszerének megőrzésében, megszilárdításában, illetve a trialista, föderalista elképzelések megakadályozásában látta a magyar állam integritásának legfőbb garanciáit. Ez utóbbi alternatívák ugyanis sem a Magyar Királyság egységes, centralizált közigazgatási rendszerével, sem a dualizmus fennmaradásával nem voltak összeegyeztethetők. Tisza csak nehezen szánta rá magát arra, hogy mérlegelni kezdje Bosznia-Hercegovina Magyarországgal való egyesítését, hogy Lengyelország Ausztria keretében való kialakulását ellensúlyozni lehessen. Jórészt a stabilizáció célok motiválták az 1915–1918 között fennállt szerbiai és montenegrói katonai és polgári kormányzattal szemben támasztott magyar igényeket is. A megszállt szerbiai területek szorgalmazó osztrák katonai törekvéseket a magyar miniszterelnök eleve elhibáztak, a Monarchián belüli nemzetiségi viszonyok szempontjából pedig különösen veszélyesnek és károsnak tartotta.

²⁷ Uo., 301–304.

²⁸ Pollmann Ferenc: The Hungarian Government and the Austro-Hungarian Military Measures Against the Serbs During the First Period of the First World War. In: *La Guerre Totale, La Défense Totale, 1789–2000*. XVIth International Congress of Military History. Stockholm, 2000, Swedish Military Commission, 339–345.; Uő.: A szerbekkel szembeni osztrák-magyar atrocitások az első világháború kezdetén. Sabác, 1914. augusztus 17. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2009/3., 715–730.

Éppen ezért nagy erőket mozgósított annak érdekében, hogy Thallóczy Lajos személyében magyar polgári kormányzója legyen a szerbiai civil megszállási hatóságnak.²⁹

A háborús hátország és belpolitika kérdései

Szekfű Gyula szerint a magyar középirtok mentésében, a kivándorlás megakadályozásában, a nemzeti értelmiség megerősítésében megnevezhető reformfeladatok teheték volna Tisza Istvánt a nemzet érdekében aktívan kezdeményező, Széchenyihez foghatóan valódi reformpolitikussá. Szekfű szerint ehelyett a magyar miniszterelnök számára saját végzete „*a tévútra jutott fejlődés feltartóztatását jelölte ki tragikus feladatául*”.³⁰ Az elmaradt reformok sorát akár folytathatnánk is a földbirtok, a választójog, a nemzetiségi kérdés vagy éppen a dualizmus, vagy legalább az osztrák-magyar döntési mechanizmusok háborús körülmények közt szükségessé vált újragondolásának elmulasztásával. A reformelképzelésekkel szemben táplált ellenérzései mögött a kritikus háborús helyzet veszélyeit és a nála mindent háttérbe szorító ország- és nemzetföltést is látnunk kell. Konzervatív liberális értékrendje mellett ez tette őt szinte teljes egészében képtelenné annak felismerésére, hogy a régi közjogi pártszerkezet, s különösen a politikai nemzet magyar szupremáciára épült konstrukciója, éppen a háborús változások nyomán vált teljességgel alkalmatlanná a megújulásra. Mint ahogy egyre inkább összeegyezhetetlennek bizonyult a dualista partner, Ausztria berendezkedésével is. A civil és a katonai igazgatás közti együttműködésre, amellet az ország társadalmi, gazdasági és politikai és persze nemzetiségi viszonyainak ellenőrzésére igyekezett felhasználni az újonnan kinevezett kormánybiztosokat is. Az önkormányzati autonómiák felfüggesztésével, az előzetes sajtócenzúra bevezetésével, a sztrájkjog szigorú korlátozásával, majd 1914 ősztől az internálás intézményének a bevezetésével, az utazási szabadság korlátozásával, a törvényszéki és katonai bíraskodás állami felügyeletével ez a különleges hatalom még tovább szigorodott. A gazdasági életben szintén rohamosan erősödött az állami beavatkozás és ellenőrzés. A háborús körülmények közt indokolt és jogos erőteljes árszabályozás mellett a kétszáz főnél több munkást alkalmazó vállalatok katonai irányítás alá helyezése, a hadiszükségletek minden területen való előnyben részesítése mellett 1916-tól

²⁹ Szabó Dániel: Lajos Thallóczy als Zivillandeskommissar im besetzten Serbien. In: Lajos Thallóczy, der historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geshichtswissenschaft. Hg. v. Dževad JUZBAŠIĆ – RESS Imre. Sarajevo–Budapest, 2010, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien Herzegowina – Ungarische Akademie der Wissenschaften, Institut für Geschichte, 171–180.

³⁰ Szekfű empátikus kritikájának másik következtetése „...*Tisza István a kor állami illúzióinak alávetve nem volt képes az okokat megtalálni, s ennél fogva ott gyógyított, hol az orvosló munkának kezdettől fogva nem lehetett kívánatos eredménye.*” Szekfű Gyula: A három nemzedék és ami következett. Budapest, 2007, Maecenas, 375. és 377.

megjelent a közérdekű munka és a jegyrendszer a városi élelmiszerellátásban. Mindez nem sok jót ígért az ország teljesítőképességét illetően.

Ugyanakkor Tisza az általa diktált napi 20-30 levelével, táviratával, beérkező postájával, rendszeres parlamenti jelenlétével, sűrű bécsi utazásaival, délvidéki, felvidéki terepbejárásaival, aktív pártvezetői munkájával, a külügyi, rendőrségi anyagok tanulmányozásával minden elődjénél nagyobb teljesítményt nyújtott. Nemcsak fenntartotta az ország rendjét, hanem Ausztriával összehasonlítva, végig jobb ellátását, nyugodtabb körülményeket tudott biztosítani a városi és vidéki lakosság számára. Különös gondja volt a katonaviseltek, a sebesültek, az özvegyek, árvák, a bürokrácia kisemmizetteinek életkörülményeire. Leveleket, utasításokat adott ki olyan látszólag parciális ügyekről, mint például a katonafeleségek házasságon kívül, esetleg orosz hadifoglyokkal fenntartott kapcsolatából született gyermekeinek a soron kívüli árvagondozásáról, vagy a végtaghiányos sebesültek utógondozásáról és megélhetési forrásokhoz juttatásáról, vagy éppen az elmaradt segélyek pótlásáról. Tisza emberi arcát sokan és sokféleképpen megrajzolták, ezek az adalékok szintén fontos részei lehetnek a teljességre törekvő Tisza-portrénak. Ennek ellenére nem lehet a könnyörületes politikus képét előtérbe tolni s ezzel ellensúlyozni vagy szépíteni a fatalista, az isteni gondviselésre hagyatkozó vagy hivatkozó miniszterelnök végzetesnek bizonyult rövidlátását.

Így például a választójog radikális kiterjesztésének minden erővel és eszközzel való megakadályozását. Például a nők vagy a fronton harcoló katonák választójogának, kivált pedig az általános választójognak elkötelezett ellenfele volt és maradt miniszterelnökként, majd 1917 májusa után az ellenzék vezéréként is. Nemcsak az 1917. évi Vázsonyi-féle törvénytervezettel szállt szembe, hanem az 1918. évi Vázsonyi–Wekerle-féle tervezet érdemi jogkiterjesztési törekvéseit akarta és tudta megtorpedózni.³¹ A háborús magyar parlamentben valószínűleg többséggel rendelkező női választójogról szóló cikkelyt ügyrendi szavazással vétette le az általános vita napirendjéről és süllyesztette el ily módon. Ő is ugyanaz a Tisza István volt, aki olyan szívhez szólóan szép leveleket írt a gyermekeiket, férjeiket elvesztő magyar asszonyoknak, vagy interveniált a négy frontszolgálatot teljesítő fiútestvére

³¹ Tisza női választójogot ellenző álláspontját a Munkapárt vidéki vezetőinek írt körlevelében következőképpen foglalta össze: „A magyar nép becsüléséből s előtte megszerzett erkölcsi tekintélyből veszít az a párt, amelyik megvalósítja a nők szavazatjogát. Ha komolyan vesszük a demokráciát, ha azt kívánjuk, hogy a törvényhozás összhangban maradjon a nép lelkével, felfogásával, kívánságaival, akkor legalább ez idő szerint nem volna szabad egy olyan lépést tennünk, amelyik éppen az értelmes magyar népnek csodálkozását, gúnyját, reszenszát ébreszti fel.” Tisza István *Összes Munkái*. 1916. június – 1918. október között írt levelei, küldött táviratai. VI. kötet. Budapest, 1937, Franklin-Társulat, 356.

távollétében segínyt kérő belényesi „román születésű lány” ügyében.³² A választójog korlátozott és fokozatos kiterjesztését hangsúlyozva, a bukovinai frontszolgálatról 1917 őszén hazatérve kijelentette: a lövészárkok magyarsága nem a választójogról gondolkodik. Ez a cinikus érv még Apponyit is felháborította, aki kijelentette, hogy nem lenne szerencsés a frontokról hazatérőket jogfosztással fogadni.³³ Hasonlóképpen elutasító volt és maradt Tisza a parasztság nagy részének választójogával szemben, amit Nagyatádi Szabó István azzal az érveléssel bírálta igen élesen, hogy aki szerint a nép éretlen a választójogra, nem az országot védi, hanem saját uralmát.

Miközben aggódva figyelte az európai hatalmak kölcsönös hadüzenetei nyomán kirobbant többfrontos európai háború kiterjedését, különösen az általa sokáig elvben elkerülhetőnek tartott galíciai, bukovinai orosz támadást, igen gyorsan felismerte a háborús áldozatvállalásban, az úgynevezett augusztusi szellemben az ország belső kohéziójának, a magyar politikai nemzetnek új alapokon való megerősítésére kínálkozó lehetőséget. A teljes hatalom szinte kizárólagos képviselőjeként mind a magyar kormányüléseken, mind pedig az egyre ritkábban ülésező közös minisztertanácsban felerősödtek politikai érvelésének, döntéseinek voluntarista elemei. Az ország pártpolitikai, nemzetiségi és szociális feszültségeinek a világháború kirobbanása utáni átmeneti enyhüléséből, a mozgósítás minden várakozást felülmúlóan sikeres lebonyolításából olyan következtetéseket vont le, amelyeket nem igazoltak vissza a korabeli események.

A háború kitörését követő első két hónapban a szerémségi szerb betörés után a Vereckei- és Uzsoki-hágón keresztül először 1914. szeptember 24-én Bruszilov tábornok vezetésével, majd két hónappal később és 1915 januárjában az oroszok háromszor is magyarországi területekre jutottak be. A betörések katonai felszámolása után Tisza mindkét esetben igyekezett minél gyorsabban nyugalmat és rendet teremteni, elkerülendő a betörés során átállt helyi szláv civil népességnek a túlzottan kemény megbüntetését. 1914. október 23. és 28. között a helyszínen győzte meg magát arról, hogy a görög katolikus rutének soraiban is többséget alkottak azok, akik nemcsak hazájuknak tekintik Magyarországot, hanem hajlandók voltak érte tenni és harcolni is. Ghillány földművelésügyi miniszter vezetésével államilag támogatott helyreállítási programot indított be, s kezdeményezték a magukat „görög katolikus magyaroknak” nevező ruténekkal szembeni előzékenyebb fellépést.³⁴

³² Uo., 35.

³³ Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó, 78–82.

³⁴ Tutuskó Ágnes: A kárpátaljai rutén nép reagálása az 1914–1915. évi orosz betörésekre. In: *Pro Minoritate*, 2012. 3. (Nyár) 54–68.

A XX. századi Erdély-kérdés első drámai fejleményére, a háborús Magyarország integritásának a világháború alatti legsúlyosabb megsértésére az 1916. augusztusi román betörés során került sor. A német kormány 1914 ősztől kérte Tiszát az erdélyi románoknak adandó kedvezményekre. Erdély autonómiájára vonatkozó javaslatainak haszontalanságáról Tisza két alkalommal is személyesen győzte meg Bethman-Hollweg kancellárt, II. Vilmos német császárt és Hindenburg főparancsnokot. Azzal érvelt, hogy bármiféle erdélyi jogkiterjesztést vagy engedményt a gyengeség jelének tekintettek volna Bukarestben és emiatt hatásuk a kívánatos román semlegesség fenntartása helyett a román támadás beindítása lett volna. Csakhogy ez az érvelés akkor és ott Berlinben elérhette ugyan a kellő hatást, az ország leválni készülő vagy a kívülről érkező leválasztásukat elfogadni készülő nemzetiségei számára semmilyen perspektívát vagy alternatívát sem jelentett.³⁵

Az 1916. augusztus végi támadásuk kezdetén hétszeres-nyolcszoros túlerőben lévő román hadsereg megjelenése különösen a Székelyföldön okozott hatalmas pánikot és vezetett tömeges meneküléshez. Ily módon Tisza a háború közepén átélte mindazt, amitől Ady is tartott: „*Mi lesz, ha Erdélyt elveszik?*” A parlamentben pedig Andrássyék, Apponyiék, Károlyiék és még Justh Gyula is lemondásra szólították fel a kezdettől fogva Erdély védelmét preferáló Tiszát. Betegh Miklós erdélyi kormánybiztos korabeli beszámolója és tíz évvel későbbi visszaemlékezése azonban azt mutatják, hogy az első négy-öt nap kapkodása után a kormány fokozatosan képes volt ismét kézbe venni Erdély irányítását. A románok elleni támadásra felsorakozott Mackensen és Falkenhayn vezette német hadseregek az Arz vezette erdélyi hadsereggel közösen rövid három hónap alatt kiűzték Erdélyből a románokat. Mindez Tisza számára végtelen elégtételt, a német–magyar fegyverbarátság fontosságának megerősítését jelentette.

Négyévi kormányfői tevékenységével Tisza meghatározó mértékben hozzájárult a Monarchia és Magyarország egyben tartásához, a soknemzetiségű, sok belső és külső veszélynek kitett osztrák-magyar állam háborús működésének biztosításához. A júliusi válságot lezáró háborús döntés feltételeinek, az ultimátummá vált belgrádi jegyzék tartalmának alakításában vállalt aktív részvételével Tisza birodalmi léptékű politikusként az általa optimálisnak tartott módon képviselte a magyar érdekeket. Ugyanakkor nem volt képes igazi politikai konszenzust és nemzeti koncentrációt teremteni. A már-már parttalan politikai egoizmusnak sokakat bántó megnyilvánulásaként az utolsó magyar királykoronázáskor senki mást nem tartott

³⁵ Gratz Gusztáv: i. m., 322–333.

alkalmasnak a magyar államiság képviselőjére, kizárólag saját magát.³⁶ A német, bolgár, török szövetség, az olasz és román átállás vagy éppen a közellátás egyre súlyosabb következményeinek kezelésében pedig gyakran hagyta figyelmen kívül vagy cáfolta meg osztrák partnereit.

Haláláig tartó parlamenti munkájával meggyőződése szerint a politikai ország érdekeit képviselte. A háborús veszélyhelyzetre hivatkozva azonban végletesen leszűkítette a pártközi együttműködést, a külpolitika és katonai döntések parlamenti ellenőrzésének lehetőségét. Mindez eleve kizárta annak lehetőségét, hogy például az általa is fontosnak tartott béketapogatózásokban valamilyen átfogó magyar elképzelés körvonalazódjék. Az egyre nagyobb háborús emberveszteségek, a hátország mind nehezebb gazdasági, ellátási, élelmezési gondok és a közös hadsereg parancsnoksága részéről a polgári közigazgatásba való folyamatos beavatkozási kísérletek azt is jelezték, hogy a boldog békeidőkhöz képest Tisza Istvánnak 1914 augusztusától 1917. májusi lemondásáig a poklok tornácán kellett egyensúlyoznia. Iszonytató politikai, katonai és erkölcsi nyomás alatt próbált előre tekinteni és az ország működő- és harcképességét biztosítani. Sok tekintetben messze józanabban látta a világháború alatti vagy az – általa parlamenti nyilvánosság előtt elismert – világháborús vereséggel létrejött helyzetet, mint amilyen kép a mai magyar társadalom jelentős részének elképzeléseiben ezekről a sorsdöntő időkről máig él. Jóllehet 1914 augusztusának végétől időről időre látott esélyt a központi hatalmak egyeztetett békekezdeményezésének beindítására, az 1916 végéig hol az osztrák, német katonai körök, hol meg az antant merev elzárkózása miatt végig esélytelen és elvi felvetés maradt.³⁷

Ennek ellenére gyakorlatilag figyelmen kívül hagyott, leszerelt vagy egyszerűen csak elutasított minden olyan lényegi figyelmeztetést, amely az általános választójog bevezetése, illetve a nemzetiségi jogok törvényi kiterjesztése, a közösségi jogok, s még inkább a nemzetiségi autonómiák vagy éppen a különbéke-törekvések irányába mutatott volna. Egymás után került szembe – az általa diktált, gyorsított menetrendben megkoronázott fiatal uralkodóval – IV. Károllyal, majd az új osztrák miniszterelnökökkel, Ernst von Koerberrel és Heinrich von Clam-Martiniccel. A magyar parlamentben az Esterházy- és a két Wekerle-kormány idején szinte a teljes kormánypárti, vagy kormánytámogató magyarországi politikai elit szembefordult vele a választójogi vitákban. Bár magabiztos tudott maradni, politikai

³⁶ Tisza érve: „Amíg azonban jelenlegi felelős állásomban vagyok, nem engedhetem az ország előtt elfoglalt pozíciómat csorbítani, mert kötelességmulasztás nélkül nem nézhetnék el olyan hátraszorítást, mely csökkentené a közügy szolgálatában való akcióképességemet.” *Tisza István Összes Munkái. 1916. június – 1918. október között írt levelei, küldött táviratai.* VI. kötet. Budapest, 1937, Franklin-Társulat, 66.

³⁷ Hegedűs Lóránt: i. m., 342–345.

értelemben egyre jobban elszigetelődött és magára maradt. Teljességgel politikai horizontján kívül történt meg a nemzeti-nemzetiségi kérdés felértékelődése. Ő, aki az átlagot jóval meghaladó mélységben tudta látni és elemezni a magyarországi románság ügyeit, s aki kezdetben még reménykedett Wilson elnök nemzeti önrendelkezésre épülő béketeremtő programjában, utolsó politikai küldetése, az 1918. szeptemberi balkáni útja során Szarajevóban a helyi szerbek által neki átnyújtott délszláv memorandum állításait dühödten elutasítva „*politikai hamis pénznek*” nevezte a nemzeti önrendelkezési jog jelszavát.³⁸ A már nem létező birodalmi erő pozíciójából beszélt akkor is, amikor a cseh-szlovák államalapítás britek, franciák, amerikaiak által 1918 nyara óta felkarolt és támogatott programját „*krajcáros komédiának*” nevezte.

Fel-felmerül a gondolat, hogy a Nagy Háború négy évig tartó folyamatos centenáriumi eseményeit miként lehetne – legalább az emlékezetpolitika és az oktatás számára hasznosítható módon – valamilyen szakmai konszenzus kialakítására is felhasználni. Ebben az elképzelésben különösen fontos lenne, hogy Tisza István pályája, döntései valóban kiegyensúlyozott értékelést kapjanak, hogy ne a glorifikáló kultuszépítés, vagy a bűnbakkereső felületesség alakítsa a köztörténeti vitákat. Látható és belátható, hogy Tiszának – bár a többségi Nemzeti Munkapárt vezetőjeként 1910 és 1918 között mindvégig meghatározta a korabeli magyarországi politika fő irányát és döntéseit – a háborús végjátékban csupán a végzetes vereség beismerésére maradt ereje.³⁹ Az általa mindvégig kizárt általános választójognak a nemzeti összefogás érdekében elképzelhetőnek mondott elfogadására, valamint a wilsonizmus által kínált kiút vagy az aktív honvédelem lehetőségeinek mérlegelésére már nem adatott számára idő.

³⁸ Szász Zoltán: *Tisza István...* i. m., 6.

³⁹ A háború elvesztését az október 17-i parlamenti elismerésének sokszor idézett részlete: „T. Ház! Én nem akarok semmiféle szemfényvesztő játékot űzni a szavakkal. Én elismerem azt, amit gróf Károlyi Mihály t. képviselő úr tegnap mondott, hogy ezt a háborút elvesztettük. Elvesztettük nem abban az értelemben, hogy ne tudnánk még tovább is szívós és hősiessé védekezést kifejteni; hogy ne tudnók az ellenségnek a végleges győzelmet nagyon drágává tenni, de igenis elvesztettük abban az értelemben, hogy az erőviszonyok beállott eltolódásánál fogva a háború megnyerésére többé reményünk nem lehet, és hogy ennek folytán keresnünk kell a békét oly feltételek mellett, amelyeket ilyen viszonyok között ellenségeink elfogadnak.” Képviselőházi Napló, 1910. XLI. köt. 292. A beszédben megfogalmazott fő célok – a belpolitikai egység megteremtését, a magyar nemzetállam integritásának megvédését, és „a Wilson-féle 14 pont alapján” megkötendő és a magyar szempontból előnyös béke megkötése – mindazonáltal azt jelezték, hogy 1918 októberében már messzire került a háború végi politikai realitásoktól, a békekötés megvalósítható alternatíváitól. Vö. Maruzsa Zoltán: Tisza István külpolitikai koncepciója az első világháború végén. Kommentár, 2011/5. Tisza István külpolitikai koncepciója az első világháború végén, 30-46.